

दर्पण

तुम्ही लहान होतात तेव्हाचे एखादे तुमचे आवडते खेळणे तुम्हाला आठवते का ?

- तुम्ही शाळेत जाण्याच्या वयाचे होतात तेव्हा तुम्ही कोणते प्रश्न तुमच्या पालकांना विचारत होतात ?
- तुमच्या बालपणात तुम्हाला जे जे अनुभव आले त्या अनुभवांचा तुमचे दृष्टीकोन, वर्तन आणि भावना यावर काही परिणाम झाला आहे असे तुम्हाला वाटते का ?
- या प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी आपोआपच तुम्ही तुमच्या अंतरंगात डोकवाल, तुमच्या स्मरणशक्तीला ताण द्याल. तुमच्या लक्षात येईल लहानपणापासूनचा तुमचा आत्तापर्यंतचा जीवनप्रवास किती सुंदर आहे !

बर ! पूर्वबाल्यावस्थेच्या काळाविषयी अधिक जाणून घेण्यासाठी आपण २ वर्षे ते ६ वर्षे या वयोगटावर लक्ष केंद्रित करू. पूर्वबाल्यावस्थेविषयी सविस्तर जाणून घेऊ.

पूर्वबाल्यावस्था २ वर्षे वयाला सुरु होते व ६ वर्षे वयाला या अवस्थेचा काळ संपतो. पूर्वबाल्यावस्था हा जलद गतीने बालकामधे बदल होण्याचा काळ आहे. बालकांची उंची वाढते, शक्ति वाढते. विचारशक्ति, भाषाकौशल्ये विकसित होतात. बालकांच्या सवयी, वर्तन विकसित होते. बालकाचा प्रवास परावलंबनाकडून हळूहळू स्वावलंबनाकडे सुरु होतो. फ्रॉईड, एरिकसन, पियाजे आणि व्हायगॉटस्की या प्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञांच्या मते पूर्वबाल्यावस्थेचा काळ बालकाच्या पुढील आयुष्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

३.१ पूर्वबाल्यावस्थेची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Early Childhood)

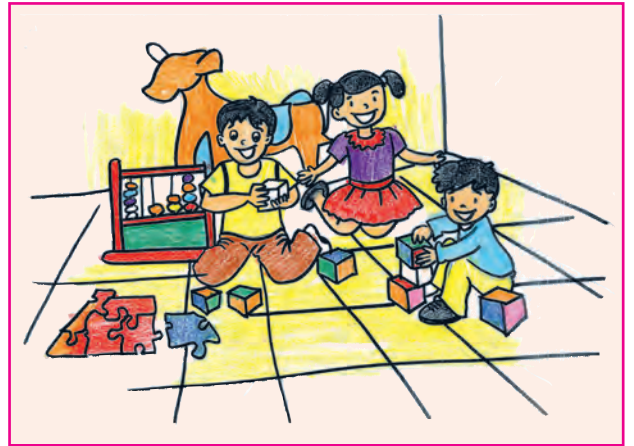
(१) समस्या वय (Problem age / troublesome age)

चित्र ३.१ समस्या वय

पूर्वबाल्यावस्थेतील बालके नेहमीच हट्टी, दुराग्रही, नकारात्मकता दर्शवणारे, त्रासदायक, आज्ञा न पाळणारे वर्तन करतात. आक्रस्ताळेपणा करतात. मत्सर प्रदर्शित करतात. या सर्व प्रकारच्या वर्तनात वारंवारीता दिसते, कारण हे वर्तनप्रकार स्वाभाविकपणे पूर्वबाल्यावस्थेतच दिसतात आणि म्हणूनच या वयाला 'समस्या वय' असे संबोधतात.

(२) खेळणी वय (Toy age)

चित्र ३.२ खेळणी वय

पूर्वबाल्यावस्थेतील बालके त्यांचा बराचसा वेळ खेळण्यांबरोबर खेळण्यांमध्ये घालवतात म्हणूनच पूर्वबाल्यावस्थेला 'खेळणी वय' असेही म्हणतात.

पूर्वबाल्यावस्थेतच खेळणी वय त्याच्या उच्च पातळीला पोचते आणि उत्तर बाल्यावस्थेत हळूहळू कमी होत जाते. खेळणी व अध्यापन साहित्याचा जास्तीत जास्त वापर पूर्वबाल्यावस्थेतील बालकांसाठी केला तर अर्थपूर्ण अध्ययन घडते. लहान बालकांसाठी चालवल्या जाणाऱ्या केंद्रांमध्ये खेळण्यांचे महत्त्व व मूल्य लक्षात घेऊन शैक्षणिक साधने व खेळणी वापरली जातात.

सध्याच्या काळात पालक, बालकांच्या हातात मोबाईल फोन (स्मार्ट फोन) गेम्स खेळण्यासाठी खूप लहान वयापासून देत आहेत. स्मार्ट फोनच्या अतिरेकी वापरामुळे बालके अधिक आक्रमक, चिडचिडे वर्तन करतात. त्यांना डोळ्यांच्या अनेक समस्या उद्भवतात. अवधान क्षमता कमी होते.

(३) टोळीपूर्व वय (Pregang age)

पूर्वबाल्यावस्थेला टोळीपूर्व वय असेही संबोधतात. बालक त्यांच्या समवयस्क गटाकडून सामाजिक वर्तन शिकतात आणि त्यांच्या सामाजिक वर्तनाचा पाया याच वयात घातला जातो. सामाजिक वर्तनाचा पाया रचला गेला की पुढे प्रौढ व्यक्ति म्हणून अत्यंत संघटीत सामाजिक आयुष्य घालवले जाते.

(४) शालापूर्व वय (Preschool age)

पालक बालकांना साधारण तिसऱ्या वर्षी बालशाळेत पाठवतात. शिक्षणतज्ञ पूर्वबाल्यावस्थेला शालापूर्व वय असे संबोधतात. शालापूर्व शिक्षणाचा हेतू बालकाचा सर्वांगीण विकास हा असतो. शारीरिक, कारक, बोधात्मक, भाषा, भावनिक आणि सामाजिक या विकासाच्या अंगांना विविध कृतींद्वारे उद्दीपन बालशाळेत दिले जाते, अनुभव आणि संधी पुरवल्या जातात. त्याचा उपयोग विविध खेळ आणि शोधवृत्तीला उद्दीपन देण्यासाठी होतो. औपचारिक शिक्षणासाठी बालशाळा बालकांना सिद्ध करतात.

(५) प्रश्नवय, शोधवय आणि कुतूहल वय (Questioning, Exploration and Curiosity age)

संभोवतालच्या जगाबद्दल आणि वातावरणाबद्दल बालकाला खूप कुतूहल असते. बालकांना जाणून घ्यायचे असते की प्रत्येक गोष्टीचे कार्य कसे चालते, त्या कार्याचा ते बालक कसा भाग होऊ शकतात. बालक त्याचे पालक, शिक्षक, संगोपनकर्ते यांना खूप प्रश्न विचारतात. कोणतेही उत्तर दिल्यावरही 'का'? हा प्रश्न त्यांना पडतोच.

(६) अनुकरण वय (Imitative age)

बालक त्यांच्या संभोवतालच्या प्रौढ व्यक्ति, शिक्षक, समवयस्क, संगोपनकर्ते यांचे वर्तन, बोलणे, कृती याचे अनुकरण करतात.

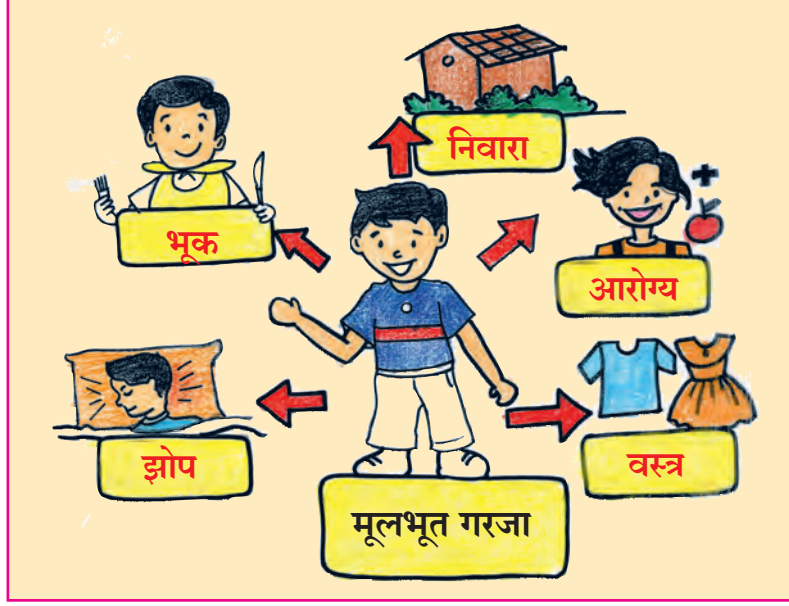
चित्र ३.३ अनुकरण वय

३.२ बालकांच्या गरजा (Needs of Children)

पहिल्याच प्रकरणात तुम्ही मॅस्लो यांनी दिलेली गरजांची श्रेणी अभ्यासली आहे. त्याचीच एक उजळणी करूया.

(अ) शारीरिक गरजा (Physiological needs)

भूक, तहान, झोप, वस्त्र, निवारा आणि आरोग्य या पायाभूत शारीरिक गरजा आहेत. पालक/संगोपनकर्ते यांची बालकांना अन्न, वस्त्र, निवारा आणि सुरक्षितता पुरवण्याची जबाबदारी असते.

चित्र ३.४ शारीरिक गरजा

(१) भूक (Hunger)

बालकाच्या आयुष्यात भूक या गरजेला खूप महत्त्व आहे. ही प्राथमिक गरज आहे. पोषक, समतोल, आरोग्यपूर्ण आणि पुरेसा आहार मिळणे ही प्रत्येक बालकाची गरज आहे. भूक या गरजेची पूर्तता केल्याने निकोप विकासाला चालना मिळेल.

(२) झोप (Sleep)

बालके विविध कृतींमध्ये गुंतलेली असतात. यामुळे झोप मिळणे महत्त्वाचे असते. झोप मिळाल्यामुळे जैव-रासायनिक पातळीचा समतोल राखला जातो आणि विविध कृतींसाठी उर्जा चिरंतन राखली जाते. बालकाच्या योग्य वाढ व विकासासाठी झोप मिळणे गरजेचे आहे.

(३) वस्त्र (Clothing)

ऋतुमानानुसार कपड्यांची निवड करावी. अंगावर चांगली बसणारी पॅट, इलॅस्टिक असणारी पॅट लहान बालकांना सहजपणे घालता येते. कपड्यांची बटणे मोठी असतील तर लावणे आणि बटणे काढणे बालकांना सोपे जाते. कपडे व्यवस्थित अंगावर बसणारे असतील, खूप सैल किंवा घट्ट नसतील तर बालकांना मोकळेपणाने व आरामदायीपणाने हालचाली करता येतात.

(४) निवारा (Shelter)

कुटुंब व बालके यांच्या आयुष्यात आरोग्य व स्वास्थ्यासाठी स्थिर आणि पुरेसा निवारा महत्त्वाची भूमिका बजावतो. कुटुंबातील सुरक्षित आणि संरक्षित वातावरण बालकाच्या सामाजिक आणि शैक्षणिक पैलूंवर परिणाम करते.

(५) आरोग्य (Health)

आजारपण आले तर बालकाच्या वाढीवर परिणाम होऊन वाढ मागे पडते. योग्य आहार, स्वच्छता आणि आरोग्यपूर्ण स्वच्छतेच्या सवयी चांगल्या आरोग्याला चालना देतात. निरनिराळ्या रोगांपासून संरक्षण मिळण्यासाठी लसीकरण करावे त्याचप्रमाणे डॉक्टरांच्या सल्ल्याने लसीकरण वेळापत्रक पूर्णपणे पाळले जावे.

(ब) मानसिक-सामाजिक गरजा (Psychosocial Needs)

प्रेम, वात्सल्य, आपुलकी, स्वीकृती, मनोरंजन आणि खेळ या लहान बालकांच्या मानसिक-सामाजिक गरजा आहेत.

(१) प्रेम व वात्सल्य (Love and affection)

प्रेम व वात्सल्य ही बालकाची पायाभूत मानसिक-सामाजिक गरज आहे. पालकांकडून प्रेम व वात्सल्य ही गरजपूर्ती झाली नाही तर बालकांना दुर्लक्षित आणि

दुःखी वाटते. पालक, संगोपनकर्ते व इतर प्रौढ व्यक्ति यांच्याकडून प्रेम, वात्सल्य आणि भावनिक सुरक्षितता दिल्यावर बालकांमध्ये विश्वास निर्माण होतो.

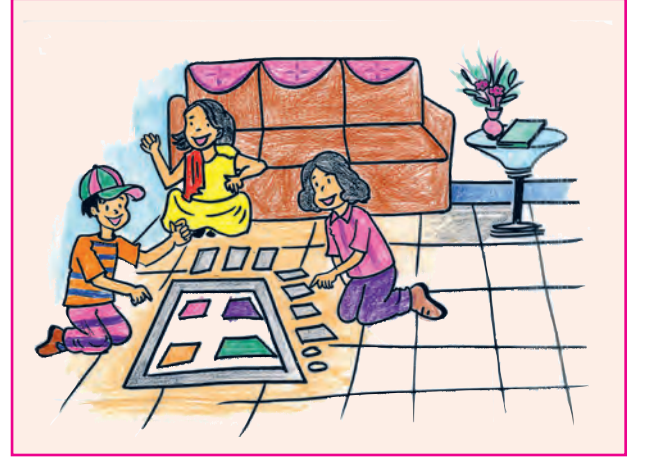
चित्र ३.५ प्रेम व वात्सल्य

(२) स्वीकृती (Acceptance)

सामाजिक मान्यतेसाठी बालके घरातील प्रौढ व्यक्ति किंवा इतरांचे लक्ष वेधवून घेण्याचा प्रयत्न करतात. स्तुती करणे आणि दोष देणे हे स्वीकृती आणि नाकारणे याचे मार्ग आहेत. स्तुती हा बक्षिसाचा प्रकार आहे तर दोष देणे शिक्षेचा प्रकार आहे. बालके मोठी होत जातात तशी पालकांकडून मिळणारी स्वीकृती खूप महत्त्वाची असते. मुलगा किंवा मुलगी यांना त्यांच्या वयाप्रमाणे स्वीकृती मिळण्याची गरज असते.

(३) समवयस्क गट (Peers)

बालकाच्या सर्वांगीण विकासात बालकाचे समवयस्क गटाशी संबंध प्रमुख भूमिका निभावतात. समवयस्क गटाबरोबर बालके विविध कौशल्ये शिकतात. उदा. संवाद कसा साधायचा, खेळणे, भावना प्रगट करणे आणि समस्या सोडवणे. खेळणी वाटून खेळणे, खाऊ वाटून खाणे किंवा इतर वस्तुसुद्धा वाटून वापरणे या गोष्टीही बालके शिकतात. ही कौशल्ये शिकल्याने बालकांना नवीन मित्र/मैत्रिणी मिळतात, संपूर्ण शालेय वयात स्वीकृतीही मिळते.

चित्र ३.६ समवयस्क गट

३.३ बालकांचे हक्क (Rights of Children)

संपूर्ण जगात लोकसंख्येबाबत भारत दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. २०११ मधील जनगणनेच्या अहवालानुसार देशातील लोकसंख्येपैकी जवळपास एक तृतीयांश लोकसंख्या १८ वर्षांखालील बालके आहेत. आपल्या देशातील बालकांच्या गरजांची पूर्तता न होणाऱ्या बालकांची संख्या मोठी आहे. बालके ही देशाची संपत्ती आहे. बालकेच देशाचे भवितव्य घडवतात. कोणत्याही प्रकारचा छळ, तस्करी आणि गैरवापर या गोष्टींपासून संरक्षण मिळण्याचा बालकांना हक्क आहे. सरकारने बालकांसाठी अनेक संविधानिक सुविधा, संधी यांची उपलब्धता केलेली आहे. ज्यामुळे बालकांच्या आवडी जपल्या जातील आणि त्यांच्या एकात्मिक विकासाला आधार मिळेल. सर्व प्रकारची शारीरिक व मानसिक हिंसा/जुलूम, इजा किंवा छळ, दुर्लक्ष, गैरवर्तणूक, गैरवापर, लैंगिक छळ यांपासून संरक्षण मिळण्याचा बालकांना कायद्याने हक्क आहे. कायद्याने मिळणाऱ्या या संरक्षणामध्ये बालक-पालक संबंध, कायद्याच्या पालकांशी किंवा इतरांशी असणारे नातेसंबंध, संगोपनकर्त्याशी संबंध या नात्यांमध्येही कायद्याने संरक्षण मिळते. बरीच बालके आजारपण, रोग याला बळी पडतात आणि तेही केवळ पुरेसे अन्न, निवारा, वैद्यकीय सुविधा आणि विकासाला पोषक वातावरण न मिळण्यामुळे काही बालके अनाथ असतात तर काही बालके जात, समाज, धर्म, पंथ किंवा भाषा या कारणांमुळे समाजाकडून दुर्लक्षित राहतात.

बालकांच्या संदर्भात मार्गदर्शक

- (१) ६ वर्षे ते १४ वर्षे वयोगटातील सर्व बालकांसाठी प्राथमिक शिक्षण मोफत व अनिवार्य असणे हा हक्क आहे. (कलम २१अ)
- (२) १४ वर्षे वयापर्यंत कोणताही धोकादायक रोजगार मिळवण्यापासून संरक्षण मिळण्याचा हक्क (कलम २४)
- (३) आर्थिक गरज म्हणून कोणत्याही वय किंवा शक्तिपेक्षा अनुचित असणाऱ्या व्यवसायामध्ये छळ करून किंवा जबरदस्तीने पाठवण्यापासून संरक्षण मिळण्याचा हक्क. (कलम ३९ (इ))
- (४) बाल्यावस्थेत व तरुण वयात कोणत्याही प्रकारे नैतिक आणि भौतिक त्याग न करता निकोप विकास होणे व त्यासाठी मुक्त वातावरण मिळणे, मान मिळणारे व खात्रीने संरक्षण देणारे वातावरण मिळणे यासाठी समान संधी व सुविधा मिळण्याचा हक्क (कलम ३९ (फ))
- (५) वयाची ६ वर्षे पूर्ण होईपर्यंत सर्व बालकांना बालशिक्षण व बालसंगोपन मिळण्याचा हक्क (कलम ४५)

संदर्भ : <http://www.haqcrc.org.child.right/constitution.of.India>

चित्र ३.७ बालकांचे हक्क

भारतीय संविधानानुसार बालकांचे हक्क

- (१) समानतेचा हक्क (कलम १४)
- (२) भेदभाव विरोधी हक्क (कलम १५)
- (३) कायद्याच्या चौकटीत राहून वैयक्तिक स्वातंत्र्य मिळण्याचा हक्क (कलम २१)
- (४) कोणत्याही धोकादायक रोजगाराच्या ठिकाणी १४ वर्षे वयाखालील बालकांना नेमू नये. (कलम २४)
- (५) बंधनकारक मजूरीसाठी जबरदस्ती करणे, बालकांची तस्करी होणे यांपासून संरक्षित करण्याचा हक्क. (कलम २९)
- (६) बालकांचे हक्क संरक्षित राहण्यासाठी योग्य कायदेशीर आणि प्रशासकीय उपाय करण्याची लवचिकता सरकारला आहे. (कलम ३७)
- (७) सामाजिक अन्याय आणि सर्व प्रकारचा गैरवापर होण्यापासून कमकुवत गटातील लोकांना संरक्षण मिळण्याचा हक्क. (कलम ४६)
- (८) पोषक आहार, चांगले राहणीमान व सुधारीत सामाजिक आरोग्य याचा हक्क. (कलम ४७)

१९७४ मध्ये भारत सरकारने बालकांसाठीचे राष्ट्रीय धोरण स्वीकारले. या धोरणामध्ये बालकल्याणाकडून बालविकासाकडे लक्ष केंद्रित केले होते. समाजातील कमकुवत गटावर लक्ष केंद्रित करून बालकांसाठी शिक्षण, आरोग्य, पोषक आहार आणि करमणूक यासाठीचे उपाय सरकारने हाती घेतले. जेव्हा ३० जानेवारी २००६ मध्ये महिला व बालविकास मंत्रालय अस्तित्वात आले त्यापूर्वी मनुष्यबळ मंत्रालयाकडे बालहक्क, संरक्षण आणि बालविकास यासाठीच्या सरकारच्या उपाययोजनांचे काम होते.

जागतिक पातळीवर बालहक्क याचे दृश्यस्वरूप (Rights of Children on the Global Scene)

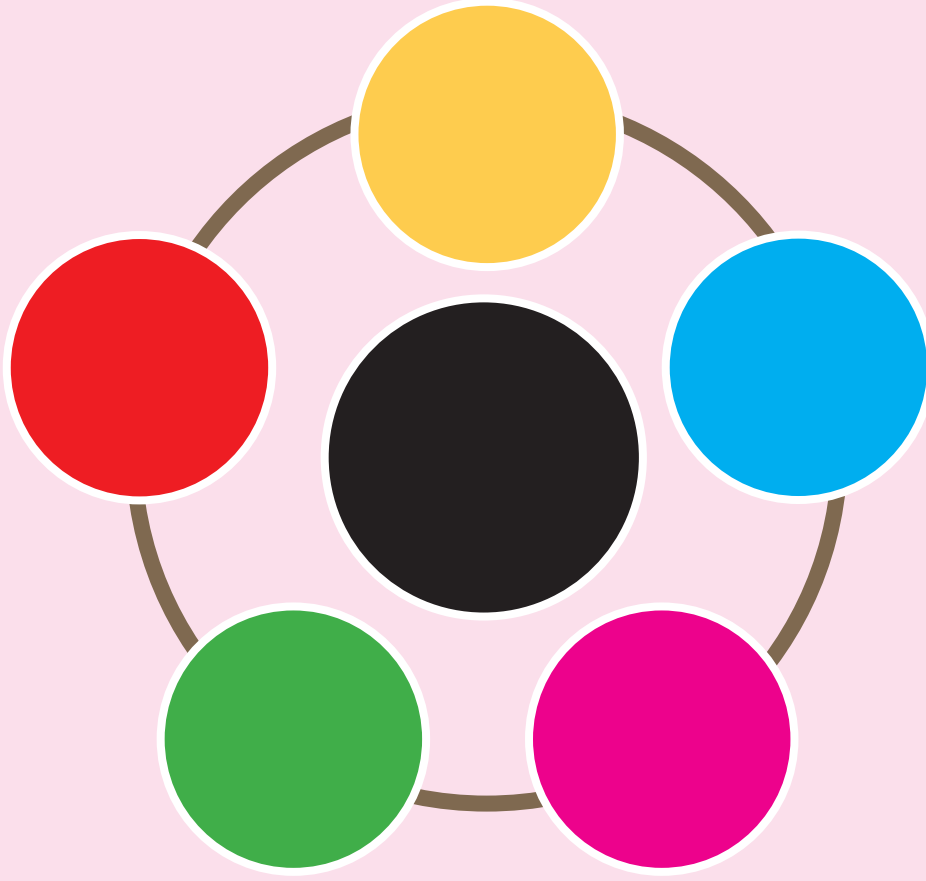
बालकांच्या आवडी सुरक्षित ठेवण्यासाठी १९४६ साली 'युनिसेफ' ही संस्था उभारून महत्त्वाचे पाऊल उचलले. सार्वत्रिक घोषित मानवी हक्क १९४८ मध्ये जनरल असेंब्लीमध्ये स्वीकारले गेले. या घोषित करारांची आंतरराष्ट्रीय मानवहक्क करारामध्ये पूर्तता करून १९६६ मध्ये स्वीकारले. बालकांना अनेक बाबतीत संरक्षण मिळाले पाहिजे हे लक्षात घेऊन स्वीकृती होती. १९५९ मध्ये घोषित केलेले युनायटेड नेशन्सचे बालहक्क यांमध्ये सर्वप्रथम लिहिलेले विधान बालहक्कांच्या संरक्षणाबाबत आहे. यामध्ये कायद्याच्या चौकटीपेक्षा नैतिकतेचे दिशादर्शक आहे.

यू एन घोषित बालकांचे हक्क

- (१) समानतेचा हक्क
- (२) विशेष संरक्षणाचा हक्क
- (३) नाव, राष्ट्रीयत्व मिळण्याचा हक्क
- (४) सामाजिक सुरक्षिततेचा हक्क
- (५) विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांची विशेष काळजी घेण्याचा हक्क
- (६) प्रेम व समजून घेण्याचा हक्क
- (७) शिक्षणाचा हक्क
- (८) संरक्षण व मदत मिळण्याचा हक्क
- (९) दुर्लक्ष होणे/नाकारले जाणे, दुष्टपणा/क्रूरता, गैरवापर याच्या विविध प्रकारांपासून संरक्षण मिळणे.
- (१०) भेदभाव होईल अशा सर्व पद्धतींपासून संरक्षण मिळणे.

कृती :

शारीरिक गरजांची नावे मोकळ्या गोलांमध्ये भरा व प्रत्येकाचे एक उदाहरण लिहा.

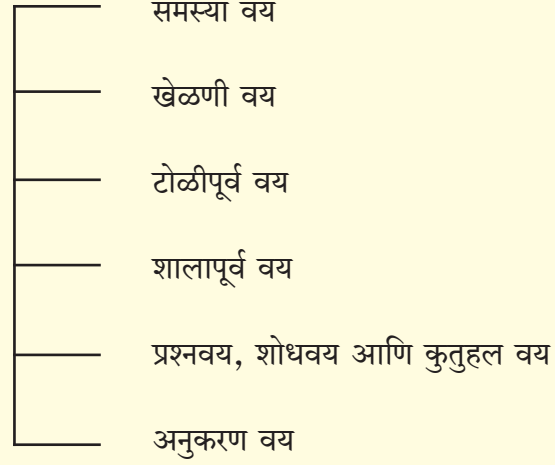

शब्दसूची Glossary

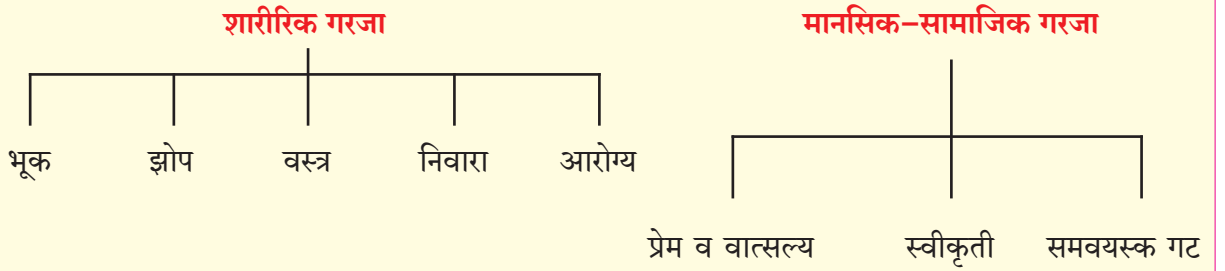
मानसिक सामाजिक गरजा (Psychosocial Needs) : मानसिक व सामाजिक घटकांसंदर्भात गरजा. उदा. प्रेम, वात्सल्य, आपुलकी आणि भावनिक आधार

मुद्दयांची उजळणी करा.

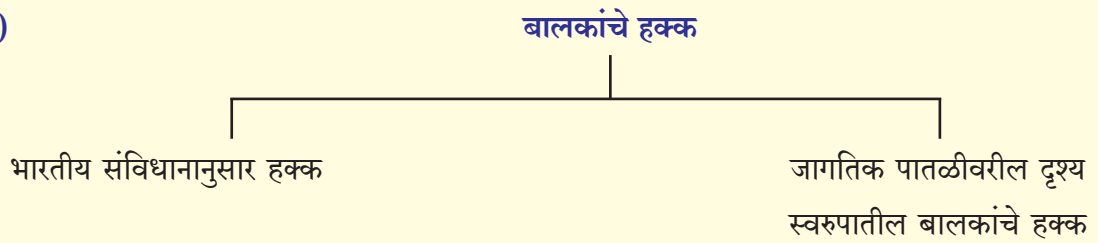
(अ) पूर्वबाल्यावस्थेची वैशिष्ट्ये

(ब) बालकांच्या गरजा

(क)

स्वाध्याय

प्र. १. दिलेल्या पर्यायातून सुयोग्य शब्द निवडून वाक्य पूर्ण करा.

(१) पूर्व बाल्यावस्था दोन वर्षे वयाला सुरू होते आणि वर्षे वयाला पूर्ण होते.

(अ) ८ (ब) ६

(क) १०

(२) प्रेम व वात्सल्य ही बालकांची गरज आहे.

(अ) मानसिक-सामाजिक

(ब) शारीरिक

(क) सामाजिक

(३) भारत सरकारने १९७४ साली ची स्वीकृती केली.

(अ) राष्ट्रीय धोरण (ब) मानवी हक्क धोरण

(क) राज्य धोरण

प्र. २. पुढील संज्ञा स्पष्ट करा.

(१) समस्या वय

(२) खेळणी वय

(३) प्रश्न वय

(४) अनुकरण वय

(५) बालकांचे हक्क

(६) मानसिक-सामाजिक गरजा

प्र. ३. जोड्या लावा.

अ	ब
(१) शारीरिक गरजा	(अ) पूर्वबाल्यावस्था
(२) मानसिक-सामाजिक गरजा	(ब) बालकांचे हक्क
(३) प्रश्नवय	(क) स्वीकृती
(४) समानता	(ड) निवारा
	(इ) उत्तर बाल्यावस्था

प्र. ४. शारीरिक आणि मानसिक-सामाजिक गरजा शोधा.

स्वीकृती, भूक, निवारा, प्रेम व वात्सल्य, वस्त्र, समययस्क गट, तहान, झोप, विश्रांती, आरोग्य

प्र. ५. पुढील परिच्छेद वाचा व उत्तरे लिहा.

पालक बालकांना साधारण तिसऱ्या वर्षी बालशाळेत पाठवतात. शिक्षणतज्ञ पूर्वबाल्यावस्थेला शालापूर्व वय असे संबोधतात. शालापूर्व शिक्षणाचा हेतू बालकाचा सर्वांगीण विकास हा असतो. शारीरिक, कारक, बोधात्मक, भाषा, भावनिक आणि सामाजिक या विकासाच्या अंगांना विविध कृतींद्वारे उद्दीपन बालशाळेत दिले जाते, अनुभव आणि संधी पुरवल्या जातात. त्याचा उपयोग विविध खेळ आणि शोधवृत्तीला उद्दीपन देण्यासाठी होतो. औपचारिक शिक्षणासाठी बालशाळा बालकांना सिद्ध करतात.

(१) पूर्वबाल्यावस्थेला शालापूर्व अवस्था असे का संबोधतात?

(२) पूर्वशालेय शिक्षण बालकाला औपचारिक शिक्षणासाठी कसे तयार करते?

प्र. ६. तुमच्या शब्दात स्पष्टीकरण लिहा.

- (१) बाल्यावस्थेचा काळ मानवी जीवनात सर्वात महत्त्वाचा का असतो?
- (२) बालकांचे हक्क सविस्तरपणे स्पष्ट करा.

प्रकल्प / स्वयंअध्ययन

- बालशिक्षणाविषयी सरकारी धोरणांची माहिती गोळा करा आणि अहवाल तयार करा.

